

A KÉRÉS ELUTASÍTÁSÁNAK STRATÉGIÁI

REQUEST REJECTION STRATEGIES
STRATEGIJE ODBIJANJA ZAHTEVA

REKECKI VIVIEN

BA, egyetemi hallgató

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék, 3. évfolyam

Európa Kollégium Egyetemista Központ, Újvidék – Nyelvi Műhely

Mentor: Dr. Katona Edit ny. egyetemi rendes tanár

rekecki.vivien@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ • A dolgozat a kérés elutasításának stratégiáival foglalkozik egy kérdőíves kutatás segítségével. Az eredmények bemutatását elméleti ismertető előzi meg, hiszen a pragmatikai indíttatású kutatás elméleti alapjait a beszédaktus-elméletből meríti. A dolgozat négy fő fejezetre oszlik (*A beszéd aktusa, Az elutasítás és a bocsánatkérés pragmatikája, A kutatás folyamata és a feldolgozás módja, Elemzések és eredmények*). A kutatás a Magyarországon és a Vajdaságban élő magyarok nyelvhasználatában jelen levő eltérések feltárása érdekében készült, Szili Katalin alapozó munkájának (SZILI 2002) felhasználásával. A dolgozat erre támaszkodva sorolja be különböző stratégiák alá, és helyezi elemzés tárgyává a begyűjtött válaszokat. Szili megállapítása az volt, hogy a magyar nyelvhasználók nem szeretnek nyílt tagadó formákat alkalmazni a kérések elutasítása során. A vizsgálat folyamán kiderült, hogy a vajdasági egyetemisták is többnyire igyekeznek elkerülni a nyílt, goromba tagadást, helyette magyarázkodnak, sajnálkoznak, bocsánatkérést, enyhítőket alkalmaznak válaszuk élének tompítása érdekében. A dolgozat hipotézise tehát nem bizonyosodott be, miszerint szembetűnő különbségek lesznek majd a vajdasági és anyaországi adatközlők válaszai között. Az eltérés azonban abban megmutatkozott, hogy a Vajdaságban nem adnak hosszú magyarázatokat e stratégia alkalmazásakor, és olykor a vajdasági magyar nyelv regionális elemeivel is élnek.

KULCSSZAVAK • pragmatika, beszédaktus-elmélet, kérés, elutasítás, stratégiák

BEVEZETŐ

A szavak a kommunikáció megvalósításának elsődleges eszközei, azonban nem csak kommunikálunk, cselekszünk is velük. Mindennapi tevékenységünkre is jellemző ez, gondoljunk csak a gratulációra vagy a köszönésre. A gratulációhoz szerkesztett mondat (*Gratulálok!*) kimondása a gratuláció átnyújtásának cselekedetét is végrehajtja.

A dolgozat arra vállalkozik, hogy körüljárja, milyen tartalmakat fedhetnek az elhangzó szavak. Azt vizsgálja, milyen nyelvi eszközöket, stratégiákat választanak a vajdasági magyar fiatal nyelvhasználók, amikor kérést utasítanak el. Mivel a visszautasítás is magán viseli a fent említett jellemzőket, azaz lehet egyszerre megnyilatkozás és cselekedet is, a beszédaktus-elmélet ismerete fontos a kutatás elvégzéséhez és az eredmények megértéséhez. A dolgozat ezért bemutatja a beszédaktus jelenségét, tényezőit, tárgyalja a közvetett beszédaktus fogalmát, foglalkozik az elutasítás és az ezt járulékosan kísérő bocsánatkérés beszédaktusával.

Az elméleti bevezető után bemutatásra kerül a kérdőíves felmérés, amely segítségével azt vizsgáltam, a vajdasági magyar fiatalok körében milyen formában jelennek meg az elutasításra vonatkozó megnyilatkozások olyan helyzetekben, amelyekben nem szívesen mondunk nyíltan nemet. A kutatás célja, hogy feltárja, tapasztalható-e különbségek a vajdasági és az anyaországi nyelvhasználat között, hiszen a témával foglalkozó jeles magyar nyelvész, Szili Katalin egy munkájában (SZILI 2004) megoszt egy történetet, miszerint egy vajdasági diákja azt mesélte neki, „szülőfalujában nem ismerik a verbális bocsánatkérési módokat. Amikor családjával hazalátogatott, s a helybeliek hallották, miként kérnek bocsánatot egymástól, egy idő után hasonló helyzetekben így kezdték biztatni gyermekeiket: mondjad te is szépen, »pestiesen«” (SZILI 2004: 101). Ennek nyomán az volt a munka hipotézise, hogy látható eltérések mutatkoznak majd a két beszélőközösség megnyilatkozásai között, s ezt Szili azonos témában készült kutatásával (SZILI 2002) összevetve igyekeznek majd igazolni.

A BESZÉD AKTUSA

A nyelvészek az 1970-es években kezdtek el különböző megközelítésekben foglalkozni a beszédaktus-elmélettel, miután Austin forradalmat robbantott ki azzal, hogy megkérdőjelezte az addigi feltevését, miszerint „valamit mondani [...] annyit tesz, mint állítani valamit” (AUSTIN 1990: 38). Elméletét a performatív és konstatív megnevezésű aktusok vizsgálata mentén kezdte bontoztatni, így a dolgozat is ezek bemutatásával indít.

Bándli Judit egy jelenlegihez hasonló pragmatikai kutatásában (BÁNDLI 2009) Austin nyomán mutatja be az említett aktusokat. Eszerint a konstatívumok olyan megnyilatkozásokat jelölnek, amelyekhez rendelhető igazságérték, míg a performatívumok nem értékelhetőek ilyen módon. Egy-egy példa az említettekre: *Hideg van. / Gratulálok!* Az első tényt állapít meg, így igazságértéke is feltárható, a második megnyilatkozás esetében azonban nem hozható értékítélet, hiszen a performatív ige egy cselekedet létrejöttét, a gratuláció átnyújtását közvetíti. Tehát a „performatív aktus lényegi eleme maga az ige, amely megvalósítja a cselekvést” (BÁNDLI 2009: 10). Austin a megnevezést a *perform* szóból származtatta, az ’akció’ vagy ’cselekvés’ igei megfelelőjéből (AUSTIN 1990: 33). Megállapítását árnyalja azzal, hogy a performatív ige nem mindig elegendő önmagában ahhoz, hogy a cselekvést elvégzettnek tekintsük, sőt, szükségesek a megfelelő körülmények, néhány esetben akár további fizikai cselekedet végrehajtása. Példája szerint, ha a *neked adom* kijelentés mellé nem társul a szóban forgó tárgy átadása, nem beszélhetünk az ajándékozás cselekedetéről (AUSTIN 1990: 35). Különböző performatívnek vélt megnyilatkozások vizsgálata után kiegészíti elméletét az explicit és implicit performatívumok fogalmával. Bizonyos aktusok – például a fogadás vagy az ígérettétel – megvalósíthatóak a hozzájuk tartozó explicit performatív igével (*Fogadok, Ígérem*), más esetekben azonban akkor is érzékelhető, milyen cselekedet zajlott le, ha a megnyilatkozás nem tartalmazott performatív igét. Nincs szükség rá, hogy azt mondjuk: *Utasítalak, hogy menj!*, az egyszerűbb *Menj!* kifejezésből is érzékeljük, hogy parancsot kaptunk (vö. AUSTIN 1990: 53). Ehhez mérten viseli az első eset az explicit performatívum, míg a második az implicit performatívum megnevezést.

A kérdést azonban tovább árnyalja, hogy olykor a konstatívumok is használhatók az állítástételen kívül más cselekvésre is, ahogyan például a *Melegem van* megnyilatkozás is igazolja, amely kijelentés is lehet, de felszólítás is arra, hogy valaki például ablakot nyisson.

A két fogalom meghatározásának bonyolultsága miatt Austin, valamegyest elfordulva ezektől a megnevezésektől, három másik részaktusra bontja a beszédcselekvést. Lokúciós aktusnak nevezi a „valami mondásának” cselekedetét (vö. AUSTIN 1990: 102). Azonban e cselekedet közben egy másik, illokúciós aktusnak nevezett folyamat is zajlik, ez a „valami mondásakor elvégzett aktus” (AUSTIN 1990: 107). Azaz a megnyilatkozásnak (a lokúciónak) van illokúciós ereje, ez a beszélő szándéka, vagyis az, hogy figyelmeztet, állít, parancsol, utasít stb. Nem utolsósorban perlokúciós aktusról is beszélhetünk egy beszédcselekvés során, ekkor a beszélő a valaminek a mondása által a hallgatóban valamilyen hatást ér el, amely lehet szándékos, de nem tervezett is (vö. AUSTIN 1990: 108). Mindezek tükrében Austin arra a megállapításra

jutott, hogy az explicit performatív igék annak a célnak a szolgálatában állnak, hogy explicitte tegyék a megnyilatkozás illokúciós erejét, de ezek nélkül is megtörténik az illokúciós aktus (vö. AUSTIN 1990: 144).

Szemmel látható, hogy a beszédcselekvés nem minden esetben a legexplicitebb formában valósul meg, ezért ki kell térnünk a közvetett beszédaktusok fogalmára is. Ez a fent tárgyalt részaktusokkal áll kapcsolatban, ugyanis az ilyen aktusok során „a szándékolt jelentés eltér a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat jelentésétől” (LÁNCZ 2015: 101). Tehát a befogadó nem szó szerint értelmezi a közlést, hanem megpróbálja felismerni a feladó megnyilatkozásának illokúciós erejét, hiszen „a beszélő mást mond, mint amit közölni szándékozik” (LÁNCZ 2015: 101).

Searle a közvetett beszédaktusokról azt mondja, azáltal többek attól, amit a beszélő ténylegesen mond a hallgatójának, hogy a feladója „épít a mindkettjük számára közös – mind nyelvi, mind nem nyelvi – háttérinformációra, valamint a hallgató általános értelmi és következtetési képességeire” (SEARLE 1997: 63).

AZ ELUTASÍTÁS ÉS A BOCSÁNATKÉRÉS PRAGMATIKÁJA

Számos beszédcselekvés értékelhető közvetett beszédaktusként, a beszélők például gyakran akkor fordulnak ehhez, ha kérést intéznek valakihez, vagy elutasítanak. Ilyen általánosítás azonban nemigen tehető, hiszen a nyelvek és a kultúrák ilyen tekintetben is különböznek egymástól, minden nyelvközség máshogy használja a rendelkezésére álló nyelvi eszközöket (vö. SZILI 2002: 204). Az kimondható, hogy a magyar nyelvhasználók körében gyakori, hogy az elutasítás nem nyíltan történik meg, hiszen „a magyarban nemet mondani mind a társadalmilag azonos szinten állónak, mind a magasabb státuszban lévőknek udvariatlanság” (SZILI 2002: 204). Jelen dolgozat ezért választotta vizsgálódási tárgyául az elutasításhoz kötődő stratégiák vizsgálatát, mert a magyar nyelvben számtalan megnyilatkozás szerkeszthető annak érdekében, hogy kifogást vagy mentséget fogalmazzunk meg egy kérésre, akár direkt, akár indirekt formában.

„Az elutasítás az a beszédaktus, amellyel a beszélő a hallgatója által javasolt vagy kívánt cselekvés teljesítését tagadja meg” (SZILI 2002: 205). Ez a definíció tömören összefoglalja a szóban forgó beszédaktus lényegét. A vizsgálódási tárgy azonban egyáltalán nem egyszerű a nyelvhasználók számára, ugyanis az aktus mindig válaszreakcióként jön létre. Ezáltal a beszélő felkészületlen az elutasító válasz megfogalmazásakor, amely kellemetlen helyzetet idéz elő (vö. SZILI 2002: 205).

Szili Katalin Sh. Blum-Kulka és J. House megállapításait foglalja össze, mikor definíciót alkot a bocsánatkérés beszédaktusáról, jelen dolgozat pedig Szili összefoglalóját idézi: „a bocsánatkérés az a beszédaktus, mellyel a beszélő helyreállítja a közte és a hallgatója között önnön hibájából felborult egyensúlyt, harmóniát” (SZILI 2003: 292). A bocsánatkérés rokonítható az elutasítással, hiszen a többi beszédaktustól eltérően (például gratuláció, köszönés, köszöntés) ez sem konfliktusmentes. Ahogyan az elutasítás sem vet jó fényt közlőjére, úgy a bocsánatkérés is az arc fenyegetettségét idézi elő, éppen e hasonlóság miatt ragadja ki a dolgozat ezt a két aktust a beszédcselekvések világából (vö. SZILI 2003: 292).

A KUTATÁS FOLYAMATA ÉS A FELDOLGOZÁS MÓDJA

Az elméleti alapok megismerését követte a kérés elutasítási stratégiáinak vizsgálata egy szituációs kérdőív révén. Ennek kitöltésére 36 olyan egyetemista vállalkozott, akik 19 és 23 év közöttiek, Vajdaság területén élnek, s itt is végzik tanulmányaikat, többségük szerb nyelven, s csak kisebb arányban magyarul, de 83%-uk a magyar nyelvet beszéli gyakrabban. Az említett csoport a könnyű internetes elérhetőség miatt került kiválasztásra.

Az adatközlők nyolc fiktív szituációval álltak szemben, amelyekben az volt a feladatuk, hogy utasítsanak vissza valakit, aki némely esetben testvérük, nagymamájuk, évfolyamtársuk volt, némely esetben egy kolduló személy, egy idegen a buszon vagy az orvosi váróteremben, egy esetben a tanáruk, egy másik esetben egy telefonos eladó. Szili munkájához (SZILI 2002) hasonlóan, az általam összeállított kérdőívben is olyan szituációk álltak az adatközlők előtt, amelyekben váltakozott a kommunikációs felek közötti kapcsolat, egyes esetekben érzelmi kötődés szempontjából, más esetekben a hatalmi alá- vagy fölérendeltség tekintetében. A kérések típusait is Szili nyomán válogattam be a kutatásba: szívességkérés, javaslattétel és invitálás is egyaránt elutasításra várt.

A válaszok feldolgozásában az említett munkát vette alapul a dolgozat, amelyben a szerző más jeles kutatásokra támaszkodva dolgozott; például alapul vette a Beebe – Takahashi – Uliss-Weltz-stratégiarendszert. Ennek alapján az elutasító stratégiák két nagy csoportra oszthatóak: *direkt szemantikai formákra* és *indirekt szemantikai formákra*. Az első csoport tagjai: 1. az explicit performatívumok (*Visszautasítom*) és a 2. nem performatív tagadások (*Most nem tudom elküldeni*). Az indirekt formák a stratégiarendszer nagyobb hányadát képezik, idetartozik: 3. a sajnálat kifejezése, 4. a kívánság, 5. a magyarázkodás, okadás, 6. az alternatíva ajánlása, 7. a jövőbeli vagy múlthoz kötött elfogadás, 8. az elfogadás kilátásba helyezése, 9. az elvek hangoztatása, 10. a filozófiai megközelítés, 11. a hallgató lebeszélése, 12. a látszólagos elfogadás és 13. a kikerülés (vö. SZILI 2002: 206).

ELEMZÉSEK ÉS EREDMÉNYEK

A MENNYISÉGI ELEMZÉSEK TANULSÁGAI

A válaszok rendszerezése után láthatóvá vált (1. táblázat), hogy az önálló formában is előforduló stratégia a 2. (nem performatív tagadás) és még nagyobb mértékben az 5. stratégia (magyarázkodás, okadás). Más önálló stratégiák elenyésző mennyiségben vizsgálhatóak. Szintén a 2. és az 5. stratégiák azok, amelyek gyakran kombinációba lépnek egyéb stratégiákkal. A 3. stratégia (sajnálatkifejezés) kizárólag stratégiaegyüttes elemeként jelenik meg. Ez az eredmény Szilinél is feltűnik. Véleménye szerint ez a jelenség érthető, hiszen önállóan más beszédaktusként, bocsánatkérésként kellene értelmeznünk (vö. SZILI 2002: 209).

A nem performatív ígével történő tagadás mellett megjelenik a magyarázkodás vagy okadás (*Most nem szívesen adnám oda, mert sokat dolgoztam vele*) és a jövőbeli elfogadás kilátásba helyezése (*Most nem tudok elmenni, de jövő hétvégén mindenképp elmegyek*).

A sajnálatkifejezés stratégiaegyüttesei: 3. + 5. (*Sajnálom, most nincs nálam készpénz*); 3. + 5. + 8. (*Sajnálom, már más programom van, de a jövő hétvégén elmegyek*); 3. + 5. + 7. (*Sajnálom, de más programom van. Máskor szólj előbb*); 3. + 5. + 6. (*Sajnos elfoglalt leszek ebédidőben, de vacsira átugrok, ha nem zavarok*).

Az 5. stratégia pedig kombinációba lép a 8. (*Bocsi, de már van mára egy programom, de holnap segíthetek*), a 6. (*Ne haragudj, most nem tudok segíteni, kérd meg anyát!*) és a 7. (*Most nem érek rá, miért nem kerestél előbb?*) stratégiákkal.

A felsoroltak közül legjellemzőbb az 5. stratégia: a magyarázkodás vagy okadás tiszta alkalmazása; másodsorban pedig a 3. + 5. stratégiaegyüttes, amikor a magyarázkodás sajnálatkifejezéssel párosul.

AZ ELUTASÍTÓ STRATÉGIAEGYÜTTESEK ELEMZÉSE

A NEM PERFORMATÍV TAGADÁS ÉS A KAPCSOLÓDÓ STRATÉGIAEGYÜTTESEK. Kutatásom során a 288 válasz közül egy sem (!) került a direkt, performatív ígével kifejezett tagadások közé. Ez alátámasztja Szili megállapítását, miszerint a partner nyílt elutasítása kerülendő stratégia (vö. SZILI 2002: 210). Három másik formában: nem performatív tagadás alakjában, nem performatív tagadás + magyarázkodás és nem performatív tagadás és jövőbeli elfogadás együtteseiben jelentkezett direkt stratégia.

Megfigyelhető (1. ábra), hogy az 1. szituációban senki nem utasította el direkt módon testvére kérését a házi feladatban való segítségre vonatkozóan, még párosítva sem más stratégiával. A 2. szituációban, amikor évfolyamtár-

suktól kellett megtagadniuk a jegyzetük megosztását, a válaszadók 8%-a alkalmazott direkt tagadást. Nagymamájukat a válaszadók csupán 3%-a utasította el direkt módon. Tanárukat 11%, egy kolduló embert 5%, a telefonos eladót pedig 14%. A váróteremben és a buszon idegent senki nem utasított el nyíltan (magyarázkodás nélkül).

Évfolyamtársuk elutasítását 17% kiegészítette, okadással és magyarázkodással, legtöbben így cselekedtek a 7. szituációban is, az orvosi váróteremben, ahol 22% adott magyarázatot is a direkt elutasítás mellé. A magas százalékarány miatt megvizsgáltam, hogyan szerkesztették meg magyarázataikat a válaszadók ebben az esetben. A szituáció a következő volt: *A váróteremben ülsz az orvosnál, és valaki megkér, hogy nyisd ki az ablakot, de te már így is nagyon fázol* – a fázás okával való érvelés így adott volt, érdekes azonban, hogy nyelvi megszerkesztés szempontjából két nagy csoportra oszlanak a válaszok. Az egyik csoport válaszaiban a „*nem szeretném*” forma szerepelt, a másik pedig feltételes módot használt, náluk a „*nem nyitnám ki*” alak jelentkezik. Az adatközlők tehát valamilyen formában használták az úgynevezett enyhítőket, amelyekről a következő fejezet szól bővebben.

A NEM PERFORMATÍV TAGADÁSOK NYELVI JELLEMZŐI. A különböző helyzetekre adott nemleges válaszok eltérhetnek egymástól szemantikailag. „Az elutasítás, kiváltképpen, ha az egyértelmű, direkt, fokozottan megkívánja, hogy a beszélő valamiképpen tompítsa mondandóját” (SZILI 2002: 214). A direkt tagadásoknál alkalmazták is a válaszadók az úgynevezett enyhítőket, amelyek a képesség tagadását kifejező formák (*nem tudom megtenni*); a lehetőség hiányát jelölő ható igés formák (*nem adhatom oda*), valamint kutatásomban megjelent a feltételes mód használata is (*nem osztanék meg veled*).

Megfigyelésem szerint szinte mindenféle társadalmi viszonyt érint ez a fajta tompítás, hiszen a válaszokban megjelent ez a 2., 3., 4., 5. és 7. szituációban is (2. táblázat).

Vagyis az évfolyamtársunknak, a nagymamánknak, a tanárunknak, egy kolduló embernek és egy idegennek a váróteremben nem szívesen mondunk kendőzetlenül nemet, inkább tagadjuk képességünket, vagy lehetőségeink hiányát említjük fel.

Mind a magam, mind Szili kutatásának alanyai hasonló nyelvi jellemzőkkel használták a nem performatív tagadásokat, azonban kutatásomban megjelent egy sajátos forma, igaz, nagyon csekély százalékban. A válaszadók közül néhányan a *nem tudok* képességtagadó forma helyett a *nem bírok* alakokat használták. Ez a tükrözés mindennapos a vajdasági magyarok nyelvében. Ezt az alakot a (szerb) környezeti nyelvi forma indukálja (*ne mogu* a. m. *nem bírok*), a csekély százalékot az magyarázza, hogy a kutatásban a leendő értelmiségi réteg tagjai vettek részt, akik valószínűleg alkalmazkodnak a magyar köznyelvhez.

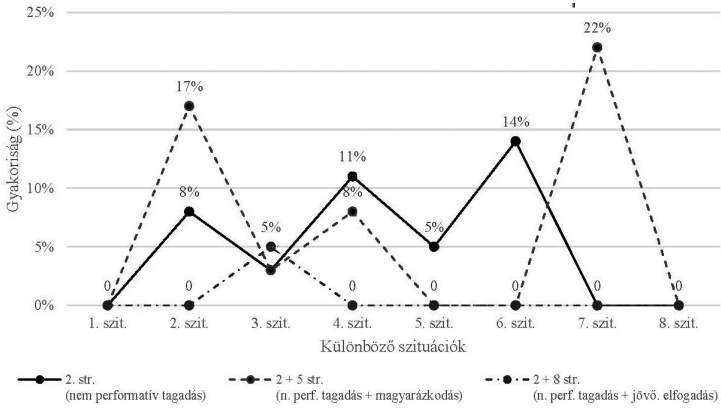
Stratégia	Együttesek	1. sz. Segítség restvrémek	2. sz. Jegyzet évfolyamtárs ebédje	3. sz. Nagymama tanártól	4. sz. Plusz feladat tanártól	5. sz. Koldus pénzkérése	6. sz. Telefonos eladás	7. sz. Váro- terem	8. sz. Busz
2. strat. (nem perf. tagadás)		-	8%	3%	11%	5%	14%	-	-
2. strat. +	5. strat. (magyaráz.)	-	17%	3%	8%	-	-	2.2%	-
	8. strat. (jövő. elfogadás)	-	-	5%	-	-	-	-	-
3. strat. (sajnálát) +	5. strat. magyaráz.)	-	8%	5%	2.2%	30%	5%	1.1%	8%
	5. + 8. strat. (magyaráz. + jövő. elfogadás)	3%	-	8%	-	-	-	-	-
	5. + 7. strat. (magyaráz. + időhöz kötött elfogadás)	3%	-	-	-	-	-	-	-
	5. + 6. strat. (magyaráz. + alternatíva)	-	-	3%	3%	-	-	3%	-
5. strat. (magyarázkodás/ okadás)		14%	36%	19%	33%	50%	53%	28%	78%
5. strat. +	8. strat. (jövő. elfogadás)	36%	3%	28%	-	-	-	-	-
	6. strat. (alternatíva)	8%	8%	11%	5%	-	-	5%	3%
	7. strat. (időhöz kötött elf.)	3%	-	-	-	-	-	-	-

6. strat. (alternatíva)	-	3%	5%	3%	-	-	3%	3%	-
7. strat. (időhöz kötött elfogadás)	-	3%	-	3%	-	-	-	-	-
8. strat. (jövőbeli elfogadás)	-	11%	3%	3%	-	-	-	-	-
9. strat. (elvek hangoztatása)	-	-	5%	-	-	-	-	-	-
11. strat. (hallgató lebeszélése)	-	-	-	-	5%	-	-	-	-
12. strat. (látszólagos elfog.)	-	-	-	-	3%	-	-	-	-
Nem használható válaszok		14%	5%	5%	5%	14%	2.2%	28%	11%

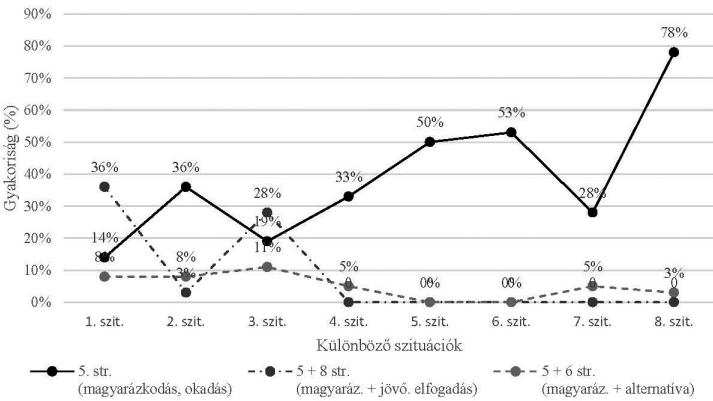
I. táblázat. A stratégiahasználat százalékos kimutatása

A tagadó forma nyelvi megjelenés módja	1. szituáció	2. szituáció	3. szituáció	4. szituáció	5. szituáció	6. szituáció	7. szituáció	8. szituáció
<i>Nem</i>	-	-	-	-	-	1	-	-
Hajlandóság tagadása (pl. <i>Nem szeretném / akarom</i>)	-	3	-	3	1	4	5	-
Képesség tagadása (pl. <i>Nem tudok, nem tudnék</i>)	-	2	4	4	-	-	-	-
Lehetőség tagadása (pl. <i>Nem adhatom oda</i>)	-	1	-	-	1	-	-	-
Feltételes mód (pl. <i>Nem osztanék meg; Nem adnám oda</i>)	-	3	-	-	-	-	3	-

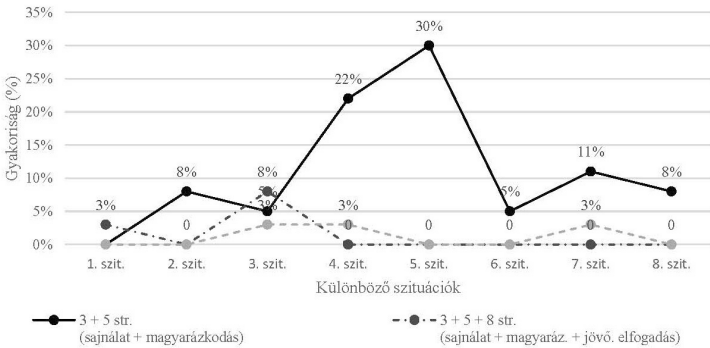
2. táblázat. A nem performatív tagadások szemantikai formái és gyakoriságuk

1. ábra. A nem performatív tagadás stratégiáinak használata

2. ábra. A magyarázkodás stratégiáinak használata

3. ábra. A sajnálatkifejezés stratégiáinak használata

A MAGYARÁZKODÓ, OKADÓ SZEMANTIKAI FORMA ÉS A KAPCSOLÓDÓ STRATÉGIA-EGYÜTTESEK. Az 5. stratégia, azaz az önmagában álló magyarázkodás bizonyult a legkedveltebb módszernek, az 1. (testvérük segítségkérése) és a 3. szituációt (nagyamájuk ebédmeghívása) kivéve ezzel a stratégiával éltek leggyakrabban. De azonnal megemlíthető, hogy a felsorolt szituációkban pedig az 5. + 8. együttes alkalmazása a legnépszerűbb, tehát a magyarázkodás, okadás ezekben is szerepet kap (2. ábra).

Szili Katalin hasonló eredménye kapcsán megállapítja munkájában, hogy „valóban igyekszünk elkerülni a direkt elutasítást mind a társadalmilag azonos szinten lévőkkel, mind a magasabb státuszt képviselőkkel szemben, s helyette valóban mentegetődzünk, magyarázkodunk” (SZILI 2002: 212).

Említésre méltó, hogyan térnek el a kifogások egymástól bizonyos helyzetekben. A legtöbb szituációban hasonló okokra hivatkoztak a nyelvhasználók. A koldus esetében: *nincs apróm; nincs nálam pénztárca*. A tanár esetében: *nem fér bele az időmbe; másik feladaton dolgozom*.

Egy szituációban a jegyzetüket elkérő évfolyamtársukat kellett elutasítaniuk a fiataloknak, s mivel a kitöltők mind egyetemisták voltak, erre volt a legtöbb kifogásuk: *nem jegyzeteltem; nincs nálam; nem érzem jónak; magamnak írtam; csúnyán írtam; már nincsenek meg; én is másét használtam*. Az egészen szűkszavú válaszoktól eljuthatunk az egészen terjengősekig: *Bocsi, de nem jegyzeteltem; Nekem sem sikerült jegyzetelnem; Bocsi, magamnak jegyzeteltem, csak azokat a dolgokat, amiket nem tudok, nem túl hasznos az anyag; Ne haragudj, nem érzem elég magabiztosnak magam abban, hogy a jegyzeteim pontosak, nem akarok rossz infókat közölni*. Az eltéréseket az okozhatja, hogy ki milyen érzelmi kötődésben áll évfolyamtársával, esetlegesen mennyire erős benne az arcvédő ösztön. A válaszok minőségéhez és változatosságához hozzájárul az is, hogy ebben az esetben nagy kérést kellett elutasítaniuk, hiszen saját munkájukat kellett volna megosztaniuk, amelyben esetlegesen bizonytalanok, vagy egyszerűen nem szeretnék megosztani azzal, aki nem dolgozik. Szinte ez az egyetlen szituáció, amikor a beszélők a maguk hibáját, hiányosságát hozzák fel érvként, nem pedig valamilyen külső tényezőt. Tehát még ezt is vállalják az elutasító felek abban az esetben, ha nagy kérést kell elutasítaniuk.

Az erre a helyzetre adott válaszok között megfigyelhető az is, hogy akár több magyarázat is sorakozik egymás után, ugyanis egyet nem éreztek elegendőnek az adatközlők. A magyarázkodás egyébként is olyan stratégia, amely részt vesz a hármas stratégiaegyüttesben is. Azonban ezek a hármas együttesek igencsak kevés választ számlálnak, s az általam végzett kutatásra egészében véve az jellemző, hogy kevés hosszú válasz érkezett, s a megjelenők jobbára még mindig rövidebbek, mint a Szilinel fellépőké. Az anyaországi

kutatásban sokszor akár három másik stratégiával is összekapcsolták a magyarázkodást, vagy több magyarázat sorakozott egymás mellett, így születtek terjengős mondatok. A különbség oka lehet akár a korbeli eltérés is, hiszen a magyarországi felmérés adatközlői különböző korcsoportokból kerültek ki, míg a jelen kutatás csak egyetemista korú fiatalok válaszait vizsgálta. De gondolhatunk mentalitásbeli eltérésre is, a magyar ajkú vajdaságiak talán kevésbé érzik a finomkodás szükségességét válaszuk megfogalmazásakor. Vagy pedig egyszerűen nem ismernek más formákat, nem olyan bő az eszköztáruk, mint az anyaországiaké.

A SAJNÁLATKIFEJEZÉSSEL ALKOTOTT STRATÉGIAEGYÜTTESEK. A sajnálatkifejezéssel alkotott legnépesebb stratégiaegyüttes a 3. + 5. forma, vagyis a magyarázkodással való egybekötés. Ezt leggyakrabban a koldus visszautasításánál alkalmazták a válaszadók, utána a tanárunkkal szemben, a harmadik helyen a várótermi idegen szerepel (3. ábra).

A fenti eredményt a korábban már említett arcvédő tevékenység szükségessége magyarázza. Egy rászoruló megsegítése társadalmilag elvárt cselekedet, nem meglepő, hogy ennek megtagadása ronthatja a rólunk alkotott képet. Egy esetlegesen rosszul lévő beteg kérésének elutasítása is arcunk fenyegetettségét jelenti. A tanárunk visszautasítása más szempontból fenyegeti megítélésünket.

Más tanulmányok eredményei azt igazolják, hogy a stratégia használatának gyakorisága arányosan növekszik a felek közötti társadalmi távolság növekedésével, tehát barátaink körében valószínűtlen, de főnökünkkel szemben várható eljárás (vö. SZILI 2002: 213). Jelen kutatás is hasonló eredményt mutat, hiszen a sorrend a következőképp alakul: 1. koldus, 2. tanárunk, 3. nagymama, 4. orvosnál egy idegen, 5. buszon egy idegen, 6. évfolyamtársunk, 7. testvér, 8. telefonos eladó.

Látható, hogy a telefonos eladó a közvetlen kapcsolatok közé csúszik, hiszen évfolyamtársunkat, testvérünket általában már velünk azonos társadalmi szinten állónak tekintjük. Az idegen szolgáltató mégis azért foglalhat el itt helyet, mert ez nem személyes interakción alapuló helyzet volt, s telefonon keresztül kevésbé érezhetjük szükségét az arcvédő tevékenységnek. A nagymama pedig a lista elején áll annak ellenére, hogy a társadalmi távolság nem nagy, amennyiben ő a beszédpartnerünk. A stratégia alkalmazását valószínűleg tiszteletadási formának szánták az adatközlők.

UDVARIASSÁGI FORMULÁK, JÁRULÉKOS AKTUSOK

A tiszteletadás kapcsán az udvariasság is megemlíthető, s ezzel együtt az úgynevezett udvariassági formulák, amelyek „olyan járulékos egységek, amelyek megelőzik vagy követik a visszautasítási szándékot magában foglaló megnyilatkozásokat, de önmaguk nem fejeznek ki visszautasítást” (SZILI 2002: 214).

A Beebe – Takahashi – Uliss-Weltz szerzői hármasság szerint ezek a következő fajták lehetnek: 1. **támogató vélemény vagy egyetértés** (*Szívesen mennék...*), 2. **együttérzés** (*Óh, te szegény...!*), 3. **szünetet kitöltő elemek** (*hm, nos*), 4. **hála, megbecsülés** (*Igazán hálás vagyok, de...; Nagyon tiszteltem önt, de...*) (vö. SZILI 2002: 214).

Szili mintájára ez a dolgozat is bevezet még két kategóriát, amelyek jellemzőek a magyar nyelvhasználókra. Így beszélhetünk a **köszönet** és a **bocsánatkérés** járulékos beszédaktusáról is (vö. SZILI 2002: 214). Az együttérzés és a szünetet kitöltő elemek kivételével minden formulára adódott példa kutatásomban.

A válaszok 41%-a tartalmazott udvariassági formulát, tehát gyakori volt. Beebe és Takahashi is kimutatta az amerikaiak esetében, hogy az arcukat fenyegető megnyilatkozásaik elé odaillesztették az udvariassági formulákat, ezzel pont az ellenkezőjét állítva annak, amit mondani akartak (BEEBE-TAKAHASHI 1989: 203). A beszédpartner számára hiteltelen lehet, ha azt hallja, hogy nagyra értékeli, mielőtt épp elutasítják felkérését. Ez a fajta megnyilatkozás azonban mindenképp arra utal, hogy szeretnénk valamelyest közvetettebbé tenni a mondanivalónkat.

Beebe, Takahashi és Uliss-Weltz (1990) munkájukban kiemelik, hogy az elutasítások formái és tartalmuk is változik annak függvényében például, hogy mi volt a kiváltó beszédaktus: kérés, meghívás, ajánlat stb. De olyan tényezők is befolyásolhatják az elutasítás módját, mint például a partner státusza vagy a partnerünkhöz való érzelmi kötődés. Kutatásomban ezt kiterjesztettem az udvariassági formulákra is. A bocsánatkérést egyelőre még kizárom az elemzésből, hiszen ennek később külön figyelmet szentelek. Az eredményeket ennek fényében kell értékelni.

Az udvariassági formulák leggyakoribb megjelenése a telefonos eladóval történő interakció során volt megfigyelhető, amikor a kiváltó aktus ajánlat volt, és a felek nem álltak érzelmi kötődésben. Figyelembe kell vennünk, hogy ebben az esetben csakis a köszönetnyilvánítás udvariassági formája jelentkezett, erről pedig Szili azt mondja, hogy a köszönet tulajdonképpen már egy konvencionálisan rögzült forma a kínálásra adott negatív válaszkor (SZILI 2002: 215).

Azonban amikor egy magasabb státuszú beszélő (a tanár) tett nekik ajánlatot, akkor már használtak más udvariassági formákat is az egyetemisták. Valamivel kevesebbszer alkalmazták őket a nagymama esetében, ekkor a kiváltó aktus a meghívás, de érzelmi kötődésben is álltak az adatközlők a beszédpartnerrel. Az egyetlen eset, amelyik még tartalmazott más udvariassági formulát a bocsánatkérésen kívül, az a testvérrel való interakció volt, ahol valóban a kérés volt a kiváltó aktus, itt is érzelmi kötődésben álltak a felek, beszédpartnerük státusza azonban már alacsonyabb volt, mint a sajátjuké.

Az említett változók tehát valóban befolyásolják a formulák használatának gyakoriságát. Feltételezhetően a magasabb státusz és az erősebb érzelmi kötődés ösztönzi a használatukat.

A dolgozat a bocsánatkérést mint az elutasítást kísérő, járulékos beszédaktust vizsgálja, hiszen a válaszok 32%-a tartalmazza annak valamely formáját. Szili azt szűrte le a kutatási adataiból, hogy a partner arcának megvédése érdekében inkább közelebbi viszony esetében alkalmazzák a bocsánatkérést a beszélők. Az én felmérésem azt mutatja, hogy a fiatalok legtöbbször egy idegentől kértek bocsánatot (a buszon), s ezután a nagymamától. De ismét gyakrabban kértek bocsánatot egy idegentől (az orvosnál), mint testvérüktől vagy évfolyamtársuktól. Legkevesebbszer a koldussal, a tanárral és a telefonos eladóval szemben alkalmazták a bocsánatkérést.

A sorrend tehát nem igazolja Szili megállapítását, de ettől nem lesz valószínűtlen. Szili azt is kiemeli a munkájában, hogy kérdéses társadalmi helyzetben inkább túlzóan udvariasak vagyunk, mint hogy túl durvának tűnjünk (vö. SZILI 2002: 216). Tehát a buszon vagy a váróteremben egy idegennel szemben várhatóan túlbiztosítjuk magunkat. A tanárnak adott válaszokból pedig nem a fiatalok udvariasságát kell feltételeznünk, ugyanis ha bocsánatkérést nem is, más enyhítő stratégiákat alkalmaztak vele szemben, például a köszönetnyilvánítást, a hála kifejezését, s gyakran megjelenő stratégiaként kimutatható a sajnálatkifejezés. Itt elkerülhetetlen újra kiemelni, hogy a sajnálkozás és a bocsánatkérés rendelkeznek közös vonásokkal. Noha a sajnálkozás elutasító stratégiaként értékelt, stratégiaegyüttes nélkül bocsánatkérésnek értelmezzük. Ha ilyen módon számlálnánk a válaszokat, sokkal feljebb kerülne a listán a tanárral való interakció.

A gyakoriságon túllépve a dolgozat azt is vizsgálja, mely szituációkban mely bocsánatkérési alakok fordulnak elő. Szili Katalin a bocsánatkérés pragmatikájáról szóló munkájából kiderül, hogy a *ne haragudj* formát annak tudatában használjuk, hogy nem követtünk el súlyos vétséget, de szeretnénk, ha a befogadó egyértelműen érezné a bocsánatkérési szándékot (vö. SZILI 2003: 301). Ez az alak a felmérésem minden szituációjában jelentkezett, mégis helytálló az a megállapítás, hogy kevésbé súlyos vétségek esetén használjuk,

hiszen a kutatásban egyik kérés elutasítása sem volt súlyos vétség. Kiegészítésként állhat az a megfigyelés, hogy azokban az esetekben, ahol szoros érzelmi kötődésben álltak a felek (testvér, nagymama), a bocsánatkérés mellé olyan stratégiát választottak, amely biztosítja a befogadót, hogy rosszul érinti őket az elutasítás szükségessége, azaz sokan alternatívát ajánlottak.

Szili megállapítása szerint az elnézést performatívum abban az esetben használatos, ha nagyobb társadalmi távolság van a felek között, emellett aszimmetrikus hatalmi viszonyban állnak, és a beszélő nem nagy vétséget követett el (vö. SZILI 2003: 303). Eredményeim ezt a megállapítást is alátámasztják, hiszen az idegenekkel, a koldussal és a tanárral szemben fordult ez elő.

A *bocsánat* alak univerzális formának mutatkozott a válaszokban, az adatközlők hozzájuk közelebbi és távolabbi társadalmi viszonyban állókkal szemben is használták. Sokszor ezt alakváltozatokkal tették. Rövidebb formájában előfordult évfolyamtárssal, testvérral és koldussal szemben (*Bocs, de nem adhatom oda; Bocs, öcsikém/hugikám, de most nem érek rá; Bocs, nekem sincs*). Kicsinyítő képzős formájában (*bocsi*) évfolyamtársukkal, testvérükkel és nagymamájukkal használták, tehát bizalmasabb kapcsolatok esetében. A bocsánat performatívum nem érzékeny a beszédcselekvés változóira, kis vétségek esetén bátran használható, a társadalmi távolság bármekkora lehet a felek közt. Alakváltozatai pedig még szélesebb körű felhasználást biztosítanak neki, így olyannyira elterjedté vált használata, hogy valójában nem megbánást jelzünk vele, hanem a társadalmi előírásoknak felelünk meg (vö. SZILI 2003: 304).

ÖSSZEFOGLALÓ

Nyelvhasználatunk folyamatosan változik, ezáltal a nyelvhasználat-kutatás is egy olyan kimeríthetetlen területté válik, amellyel szüntelenül érdemes foglalkoznunk.

Jelen dolgozat tömör összefoglalót ad a pragmatika egyik összetett jelenségéről, az elutasítás beszédaktusáról. Ennek megértése érdekében bemutatja az ezzel foglalkozó beszédaktus-elmélet néhány tényezőjét, tisztázza a közvetett beszédaktusok fogalmát, a későbbi fejezetek pedig egy regionális kutatás bemutatásának adnak helyet, amely a kétnyelvű környezetből vett adatok miatt érdekesnek ígérkezett.

A vajdasági egyetemisták különböző beszédhelyzetekben adott elutasító válaszait feldolgozva különböző következtetéseket lehet levonni. Az adatközlők elvégezték a résztvevőket legérzékenyebben érintő beszédaktust, de ehhez különböző nyelvi eszközöket választottak; a legtöbb esetben igyekeztek úgy válaszolni, hogy megnyilatkozásuk ne tartalmazzon valódi tagadószt,

inkább magyarázattal, okok felsorolásával, alternatíva ajánlásával vagy sajnálatuk kifejezésével érzékeltették hallgatójukkal, nem teljesítik kérésüket. Ha mégis sor került nyílt tagadásra, azt sem a legnyersebb formában tálták, finomítottak a kifejezéseken azzal, hogy képességüket, lehetőségüket tagadták. Nem csak grammatikai elemekhez nyúlt a beszélő (mint amilyen például a feltételes módú igealak használata), bizonyos udvariassági formulák is bekerültek a beszédbe – ezzel segítve a konfrontáció elkerülését akár társadalmilag magasabb, akár alacsonyabb státuszú egyénnel szemben.

A kutatás eredményeként kimondható, hogy a kérést elutasítók, habár különböző szinten, mind arra hajlanak, hogy valamiképp tompítsák ezt a felkészületlenségből következően kellemetlen megnyilatkozási formát.

Noha a kutatás az anyaországi és a vajdasági nyelvhasználat különbségeire kívánt figyelmet fordítani, sok esetben nem mutatkoztak ilyen eltérések, helyette az eredmények alátámasztják, s néhol árnyalják Szili (2002) megállapításait. A vajdasági egyetemisták mondataiban például ugyanúgy kimutatható volt az udvariassági formulák gyakorisága, ezek nyelvi megszerkesztettségben sem tértek el az anyaországi formáktól. A két beszélőközösség azonos stratégiákat kedvel, gyakori a magyarázkodás, a sajnálatkifejezés, az alternatíva ajánlása, s még a nem performatív tagadás stratégiája is. A stratégiaegyüttesek alkalmazása is mindkét vizsgált csoportra jellemző. Az eredmény azzal magyarázható, hogy a kitöltők száz százalékát felsőoktatásban részesülők tették ki, és az összes válaszadóra jellemző, hogy a magyar nyelvet használja gyakrabban. Tehát valójában nem meglepő eredmény, hogy az egyetemi képzésben részesülő, leendő értelmiségi réteg igazodik a magyar nyelvre jellemző stratégiákhoz.

Néhány különbség mégis említhető, például az, hogy a vajdasági válaszadók rövidebb magyarázatokat adtak, olykor éltek a regionális nyelvhasználat elemeivel. A kevés eltérés indokolhatja más társadalmi csoportok válaszainak vizsgálatát is.

IRODALOMJEGYZÉK

- AUSTIN, L. John 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- BÁNDLI Judit 2009. *Az egyet nem értés pragmatikája*. Doktori (PhD) értekezés.
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15314/bandli-judit-phd-2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (2025. 04. 06.)
- BEEBE, Leslie – TAKAHASHI, Tomoko 1989. Sociolinguistic Variation in Face-Threatening Speech Acts: Chastisement and Disagreement. In: EISENSTEIN, R. Miriam (ed.), *The Dynamic Interlanguage: Empirical Studies in Second Language Variation*. Plenum Press, New York, 199–218.
https://www.researchgate.net/publication/284335096_Sociolinguistic_

- Variation_in_Face_Threatening_Speech_Acts_Chastisement_and_Disagreement. (2025. 04. 06.)
- BEEBE, Leslie – TAKAHASHI, Tomoko – ULISS-WELTZ, Robin 1990. Pragmatic Transfer in ESL Refusals. In: SCARCELLA, R. – ANDERSEN, E. – KRASHEN, S. (eds.): *Developing Communicative Competence in a Second Language*. Newbury House, Cambridge, 55–73.
https://www.researchgate.net/publication/309352845_Pragmatic_Transfer_in_ESL_Refusals. (2025. 04. 06.)
- LÁNCZ Irén 2015. A közvetett beszédaktusok. In: *Hungarológiai Közlemények*, 3., 100–113.
- SEARLE, John 1997. Közvetett beszédaktusok. In: PLÉH Csaba – SIKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest, 62–81.
- SZILI Katalin 2002. Hogyan is mondunk nemet magyarul? In: *Magyar Nyelvőr*, 2., 204–220.
- SZILI Katalin 2003. Elnézést, bocsánat, bocs...* (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben). In: *Magyar Nyelvőr*, 3., 292–307.
- SZILI Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest

ABSTRACT • The paper discusses strategies for rejecting requests through survey-based research. Before presenting the results, there is a theoretical overview of the speech act theory. The paper is divided into five main chapters: Speech Act Theory, The Pragmatics of Refusal and Apology, The Research Process and Methodology, Analyses and Results. This research was conducted using the foundational work of Szili (2002) to uncover the differences in language use among Hungarians living in Hungary and Vojvodina. The paper categorizes the responses into strategies based on her work and then examines them also according to her research. Szili's finding was that Hungarian speakers generally prefer not to use direct denial forms when rejecting requests. The research revealed that university students in Vojvodina also mostly try to avoid open, blunt denial; instead, they tend to explain, express regret, apologize, and use mitigators to soften their responses. Therefore, the paper's hypothesis – that there would be noticeable differences between the responses of Hungarians from Vojvodina and from Hungary – was not confirmed. However, the difference was reflected in the fact that in Vojvodina, long explanations are not typically given when employing this strategy, and regional elements of the Hungarian language spoken in Vojvodina are occasionally used.

KEY WORDS • pragmatics, speech act theory, requests, rejection, strategies

SAŽETAK • Rad se bavi strategijama odbijanja zahteva uz pomoć istraživanja putem upitnika. Pre prikaza rezultata, iznosi se teorijski pregled o govornim činovima. Rad je podeljen u četiri glavna poglavlja: Govorni čin, Pragmatika odbijanja i izvinjavanja, Tok istraživanja i način obrade, Analize i rezultati. Istraživanje je sprovedeno sa ciljem otkrivanja razlika u jezičkoj upotrebi Mađara koji žive u Mađarskoj i onih u Vojvodini, koristeći temeljni rad Szili (2002). Oslanjajući se na ovo, rad klasifikuje različite strategije i analizira prikupljene odgovore. Szili je zaključila da mađarski govornici ne vole da koriste otvorene negativne oblike prilikom odbijanja zahteva. Tokom istraživanja je otkriveno da i studenti iz Vojvodine uglavnom pokušavaju da izbegnu otvoreno, oštro odbijanje, a umesto toga objašnjavaju, izražavaju žaljenje, izvinjavaju se i koriste ublaživače kako bi ublažili oštrinu svog odgovora. Hipoteza rada, koja sugeriše da će postojati primetne razlike između odgovora vojvođanskih Mađara i onih iz matične zemlje, nije potvrđena. Međutim, razlika se ogledala u tome što u Vojvodini ne daju duga objašnjenja prilikom korišćenja ove strategije, a ponekad se koriste i regionalni elementi vojvođanskog mađarskog jezika.

KLJUČNE REČI • **pragmatika, teorija govornog čina, zahtev, odbijanje, strategije**

Beérkezés időpontja: 2025. április 15.

Elfogadás időpontja: 2025. április 28.